

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються важливі питання історичної свідомості як форми суспільної свідомості. Підкреслюється теза про самостійність історичної свідомості, яка відрізняється від історичного пізнання, історичного знання, соціально-історичного мислення, соціальної пам'яті. Вказується на необхідність усвідомлення історичного минулого, осмислення сучасної дійсності саме через призму функціонування історичної свідомості в суспільстві, що поєднує триєдину цілісність: минуле – сучасне – майбутнє.

Ключові слова: історична свідомість, суспільна свідомість, історичне пізнання, історичне знання, соціальна практика, соціальний час, соціально-історичний досвід.

Актуальність. Наукове розв'язання проблеми становлення і розвитку історичної свідомості, її функціональних можливостей в суспільстві, як виокремленої форми суспільної свідомості на часі й потребує подальшого вивчення й актуалізації, особливо в соціологічній науці, так як це надає більше можливостей для усвідомлення та об'єктивної оцінки історичного минулого своєї держави, нації, суспільства, ефективного використання всього того позитивного, що було в минулому, на сучасному етапі.

Метою статті є соціологічний аналіз історичної свідомості як самостійної форми суспільної свідомості. Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**: розглянути історичну свідомість у структурі суспільної свідомості; виробити загальні уявлення про „наповнення” історичної свідомості як форми суспільної свідомості, її побудови, характерних ознак і відмінностей, соціальних функцій і т.д.

Ступінь розробленості проблеми. Серед вчених, які тією чи іншою мірою розглядали окремі питання історичної свідомості, деякі визначені в статті проблеми, можна згадати І.Анісімову [1], О.Гаврилова [3], В.Єльчанінова [4], Ю.Леваду [6], В.Маклакова [7], І.Попову [10], Ж.Тощенко [12], П.Штомпку [14] та ін.

Виклад матеріалу. У структурі суспільної свідомості специфічне місце займає історична свідомість. Не погодитися з таким твердженням важко, так як сама суспільна свідомість – продукт історії. На це звертають увагу відомі дослідники цієї проблематики: Г.Антипов [2], Б.Могильницький [8], А.Ракитов [10] тощо. Але разом з тим, ми вважаємо, що не можна погодитися зі спробами окремих вчених ототожнювати історичну свідомість з історичним знанням та історичним пізнанням [8, 10] та ін. Якщо історичне пізнання – це результат спеціалізованої пізнавальної діяльності в історії, філософії, соціології, політології, інших соціогуманітарних науках, то історична свідомість – продукт тривалого процесу духовного, культурного і соціополітичного розвитку як окремої особистості, так і соціальних класів, груп, спільнот, націй і народів. Тобто історична свідомість явище більш багатогранніше, ширше, соціально-історичне за змістом і функціями. На цьому акцентує увагу відомий російський соціолог Ж.Тощенко [12, с.5].

Усвідомлення минулого – це не тільки знання і пізнання, це результат еволюції, „особливої сфери культури, функціонування якої детерміновано потребами суспільної практики і „проекцією” якої стає історична свідомість” [1, с.117]. Вона передує історичному пізнанню, але не як донаукова форма – науковій, а як соціокультурне утворення, яке містить у собі пізнавальні компоненти. Інтерес, оцінка, осмислення і ставлення до історичного минулого виходять не з пізнавальних здібностей людини чи людських спільнот, а з потреб, що виникають в результаті розвитку самої історичної свідомості. На нашу думку, така якісна властивість історичної свідомості говорить про її відносну самостійність в структурі суспільної свідомості, так як однією з її найголовніших

характеристик є відображення специфічних сторін суспільної практики. Минуле, сучасне і майбутнє постають мовби одне ціле, а зв'язок між ними відбувається через історичну пам'ять, соціально-історичний досвід, власне історичну свідомість поколінь. Отже, історична свідомість конче необхідна для розвитку як суспільства в цілому, так і окремої особистості. Свого часу В.Липинський говорив, що без історичної пам'яті (історичної свідомості. – В.П.) не може повноцінно існувати людина, народ, нація. В такому випадку вони перестають функціонувати як органічна одиниця соціально-історичного процесу, стають немовби „мертвими” [13, с.57].

Розглядаючи феномен історичної свідомості з точки зору соціологічної теорії, потрібно, на наш погляд, зупинитися, по меншій мірі, на трьох важливих моментах.

Перше. Історична свідомість виступає фактором опосередкування соціальної практики і навіть в деякій мірі визначає її детермінанту: „Розробляється історичне знання (можна говорити також про соціологічне, політичне, культурологічне тощо знання. – В.П.), від цього стає менше фальшивих понять, які заважають людям влаштовувати своє суспільне життя і воно поступово налагоджується” [2, с.153]. До цього можна додати розуміння важливості соціологічного знання і соціологічного пізнання як одного з чинників правильного сприйняття і відображення тих явищ і процесів, які відбуваються сьогодні. На це звертає увагу український соціолог В.Тарасенко [11].

Друге. Сама соціальна практика впливає на історичну свідомість. Так, довгі роки української бездержавності породили у людей почуття меншовартості та неспроможності самостійно жити і творити, яке домінує і зараз серед певної частини населення України. Разом з тим, споконвічна боротьба за незалежність допомогла залишити віру, надію і впевненість у можливості відродження справжньої незалежності й самостійності України як держави.

Третє. Дуже важливо, щоб історична свідомість суспільства стала надбанням окремої особистості, перетворилася для неї в „особисті спогади” [3, с.112].

Таким чином, у соціально-політичному і духовному житті суспільства, в людській культурі потрібно визначити і визнати особливу реальність – історичну свідомість. Вона пронизує і зв'язує людську історію в “єдину” цілісність. Такий зв'язок вірно буде трактувати як своєрідний діалог сучасного з минулим. А можливий цей діалог завдяки саме історичній свідомості як соціокультурного універсуму в загальній структурі суспільної свідомості. Тут проявляється взаємозв'язок знань історичних з соціологічними. Якщо історія вивчає минуле, то соціологія допомагає їй розібратися в сучасному, так як саме соціологічні знання спрямовані на вивчення сучасних явищ і процесів та прогнозування можливих соціальних зрушень у майбутньому. Іншими словами, можна сказати, що тільки соціологічний підхід вказує на важливу якість історичної свідомості – можливість включення сучасного в історичну перспективу.

Думка про особливий статус історичної свідомості в загальній структурі суспільної свідомості правильна, але потребує певних уточнень. Має рацію і правий Ю.Левада, коли пише: „Історичну свідомість можливо співставити з такими відомими формами суспільної свідомості, як правова, моральна, національна та інші, але ні в якому разі не поставити в один ряд з ними. Якщо кожна з цих форм проявляється в площині людського відношення до дійсності, то історична свідомість, крім цього, привносить в такі відносини додатковий вимір – час” [6, с.191]. Історична свідомість як форма суспільної свідомості виступає, таким чином, носієм комплексів уявлень, які визначаються поняттям „соціально-історичний час”.

Кожній окремо взятій формі суспільної свідомості притаманні свої категорії. В політичній свідомості – це влада, політика, державний інтерес; у правовій свідомості – закон, права і обов'язки; у моралі – добро, зло, сумління і т.д. Історична свідомість оперує такими категоріями як минуле, сучасне і майбутнє, соціально-історичний досвід, соціально-історичний час, історична пам'ять, спадкоємність поколінь тощо.

Зупинимося на характеристиці деяких з них. Уявлення про минуле, сучасне і майбутнє, роздуми про їх взаємозв'язок завжди конкретно-історичні та соціально обумовлені. Останнім часом в соціологічній літературі все більше уваги приділяється

соціальному часу [5, 9, 14] та ін. Такий інтерес обумовлений, думається, важливістю тих соціальних змін, що відбуваються не тільки в Україні, але й у світі. Польський соціолог П.Штомпка пояснює це так: „Саме переживання часу та ідея часу виходять з тих змін реальності, які відбуваються” [14, с.67]. І далі варто продовжити, що „актуальність розробки проблем соціально-історичного часу і простору визначається не тільки пізнавально-методологічним інтересом до них. Названі категорії, особливо категорія „часу”, відіграють важливу роль у світогляді, в категоріальному каркасі культури, бо через поняття часу у свідомості людини формується розуміння природних і суспільних процесів, відношення до сучасного, минулого і майбутнього, визначається роль, сутність і значення соціокультурних зв'язків і цінностей” [9, с.138].

Структури історичного часу виконують важливі соціальні функції. Вони виступають як фактори адаптації суспільства до умов життя, впливаючи на вибір цілей та цінностей, забезпечують єдність і спадкоємність діяльності суспільства. Існує прямий зв'язок між характером діяльності і формами соціальних процесів (мається на увазі поступ і розвиток суспільства) та історичною свідомістю суспільства. Так само наявна пряма залежність між рівнем розвитку історичної свідомості та рівнем соціальної (морально-політичної) єдності, солідарності й консолідації суспільства. І це зрозуміло, так як різні соціальні групи (клас, народ, нація) вирішують різні завдання і при їх вирішенні відбуваються нерідко зміни поколінь. А звідси важливо, щоб наступні покоління брали те передове, яке було у поколіннях минулих і використовували їх позитивний досвід у сучасних умовах. Інакше кажучи, історична свідомість забезпечує єдність процесів діяльності в соціально-історичному часі (або русі), так як самі історичні діячі змінюються, справедливо чи несправедливо забуваються, відходять в минуле.

Отже, завдяки історичній свідомості діяльність поколінь не припиняється, а соціальна група, що її забезпечувала, не розпадається. В деякій мірі наявність історичної свідомості має таке ж важливе значення як і мова, тому що саме історична свідомість має прямий вихід на проблеми збереження того цінного і важливого для сучасного, що накопичувалося віками. При цьому чим масштабніші завдання суспільства чи великих соціальних груп і спільнот, тим більша потреба адекватного відображення цих процесів через зріз соціально-історичного часу.

Тепер розглянемо деякі характерні ознаки соціально-історичного досвіду як категорії історичної свідомості. Історичний досвід по своїй соціальній значимості поліфункціональний, що достатньо чітко довів Б.Могильницький у своїй книзі „Природа історичного пізнання” [8]. Але він, на нашу думку, мало уваги приділив, розглядаючи соціальні функції історичного досвіду, такий надзвичайно важливій функції, якою безумовно володіє історичний досвід, як комунікативна.

Ми переконані, що відтворюючи генетичний зв'язок між поколіннями, історичний досвід як структурний елемент історичної свідомості, і тільки він, забезпечує соціальне успадкування і спадкоємність у складному процесі розвитку людського суспільства. Накопичення і передача досвіду з покоління в покоління складає суттєву та необхідну характеристику суспільного розвитку. Виходячи з того, що соціально-історичний досвід володіє можливостями передачі досвіду наступним поколінням, можна говорити, що він є важливою ланкою між минулим і сучасним, забезпечуючи невидимий зворотній взаємозв'язок суспільної практики минулого, сучасного і майбутнього. І такий зв'язок неминучий, особливо в перехідні етапи розвитку націй і держав, коли відбуваються складні зрушення в духовній, соціокультурній та виробничо-матеріальній сферах суспільного буття. При цьому важливо пам'ятати, що стрижнем всіх цих соціальних змін виступає сьогодення, сучасна практика, зневажати якою не можна. Вірно зауважує І.Попова, коли пише, що „ми часто ігноруємо нинішню повсякденну практику, яка відіграє надзвичайно важливу роль у сприйнятті (усвідомленні) сучасного, минулого і майбутнього” [9, с.144].

Розглядаючи історичну свідомість як світоглядну характеристику культури будь-якої епохи, важливо приділити увагу характеристиці самого предмета історичної свідомості.

Певною трудністю у вирішенні поставленого завдання є недостатня розробленість власне самої проблеми предмета історичної свідомості. Але, не дивлячись на таку ситуацію, нам, в деякій мірі вдалося, аналізуючи наявну літературу умовно виокремити, щонайменше, дві основні тенденції. Сутність першої зводиться до того, що предметом історичної свідомості не є „теперішня дійсність” [6, с.191], „не особливі якісно різні інститути, структури і види діяльності, але аспекти стабільності та змінності в їхньому часовому вимірі” [10, с.52]. Історична свідомість трактується і подається як процес „усвідомлення самої свідомості” [10, с.53]. Друга думка зводиться до того, що предметом історичної свідомості є визначена система соціального буття, конкретний стан суспільних відносин (матеріально-практичних за своєю природою). До неї схиляються такі дослідники як Г.Антипов [2], В.Єльчанінов [4], І.Попова [9] та ін.

Не дивлячись на різні методологічні підходи і трактування щодо предмету історичної свідомості в структурі суспільної свідомості, можна виділити, на нашу думку, деякі загальні компоненти її ціннісних характеристик та значення в суспільстві:

- історичне минуле (відношення до минулого через його оцінку, переживання, співучасть і т.ін.);
- спадкоємна діяльність поколінь (взаємозалежність та взаємодоповнення соціально-історичної роботи минулих поколінь і поколінь сучасних, вплив минулого на сучасне);
- соціальна пам'ять (пам'ять поколінь, яка завжди присутня у народі, нації, суспільстві);
- соціально-історичний простір і час (триєдина якісна ознака історичної свідомості – взаємообумовленість і взаємовплив минулого, сучасного і майбутнього).

Звідси напрошується висновок, що процес відображення, актуалізації та реконструкції всіх цих складових формує у людині та суспільстві в цілому, ціннісні настанови і орієнтири, які складають так званий феномен історичної свідомості. Але тут варто зауважити аналізуючи сутність історичної свідомості про необхідність пам'ятати, що минуле, соціальна пам'ять, соціально-історичний простір і час можуть фіксуватися тільки через спадкоємну діяльність поколінь. На жаль, у сучасному українському суспільстві відсутні (до певної міри можна говорити про регіональні особливості історичної свідомості, але це тема окремого дослідження. – В.П.) об'єктивні історичні орієнтири і погляди на минуле своєї нації і держави. Це говорить про недостатню розвиненість історичної свідомості населення України. Прикладом об'єднання українського суспільства може служити об'єктивна оцінка жажливих сторінок голодомору 1932-1933 рр. в Україні, прикладом прямо протилежного відношення до історичного минулого є діяльність проросійських організацій в Криму (особливо у Севастополі). Така ситуація спонукає до більш ефективної роботи науковців, вчителів, політиків різних рівнів, державних службовців, громадських організацій тощо стосовно знаходження шляхів порозуміння і консолідації українського суспільства в питаннях історичного минулого України та його впливу на сьогодення.

Історична свідомість у структурі суспільної свідомості виступає тією формою, яка оцінює позитивний чи негативний досвід минулого, є нормативною за своїм характером, оскільки в ній нагромаджується, зберігається, оцінюється та передається від одного покоління до іншого соціально-історичний досвід. Історична свідомість, таким чином, виконує роль системно-функціональної моделі формування соціальних цінностей на основі пізнання, усвідомлення і самої оцінки минулих подій. Це надає можливість більш глибокого засвоєння системи знань про природу людського суспільства, вивчення та порівняння системи соціальних цінностей, притаманних суспільству в різні історичні періоди та епохи.

Таким чином, виявлення характеристик історичної свідомості дозволяє зробити деякі

ВИСНОВКИ:

- можна виділити основні компоненти сутності предмету історичної свідомості (минуле буття, соціальна пам'ять, соціально-історичний простір і час, соціально-

- історичний досвід), які проявляються і мають значення тільки тоді, коли присутня історична спадкоємність поколінь;
- в акті самосвідомості як результаті відображення, актуалізації та відтворенні спадкоємного зв'язку поколінь інколи може виявлятися рефлексивна (без участі свідомості) функція;
 - в реалізації соціально-історичного простору і часу через відношення спадкоємності проявляється систематизуюча функція діяльності поколінь;
 - системно-функціональні моделі соціально-історичних цінностей проявляються також у пізнавальній, мотиваційній та операційно-діяльній можливостях історичної свідомості.

Підводячи загальний підсумок, важливо зазначити, що історична свідомість має розглядатися як соціально-історична цінність людини. Щоб знайти можливість розрізнати добро і зло, особистість повинна усвідомити себе як істоту суспільну; щоб сформувати для себе моральні принципи, їй необхідно зв'язати себе з історією, тобто історично себе ідентифікувати. Своєрідним інструментом вирішення цих завдань, а також встановлення і вираження відношення до соціально-історичного минулого, розуміння сучасного і погляду в майбутнє виступає історична свідомість та її ціннісні орієнтири. Вона ніби міст перекинутий через прірву часів, міст, що веде людину з минулого в майбутнє.

Література

1. Анисимова И.И. Историческое сознание как феномен культуры / И.И.Анисимова // Сознание и диалектика познания. – Иванов: Изд-во Иванов. ун-та, 1986. – С. 111-121.
2. Антипов Г.А. Историческое прошлое и пути его познания / Г.А.Антипов. – Новосибирск: Наука, 1987. – 242 с.
3. Гаврилов О.Ю. Социальные функции исторического сознания как предмет методологического анализа / О.Ю.Гаврилов // Динамика научного познания и культура. – Кемерово: Изд-во Кемер. ун-та, 1990. – С. 106-115.
4. Ельчанинов В.А. Социально-исторический опыт и историческое сознание / В.А.Ельчанинов // Опыт и его место в социальном познании. – Калинин: Изд-во КГУ, 1984. – С. 76-80.
5. Костенко Н., Макеєв С. Місце і час соціології / Наталя Костенко, Сергій Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 11-32.
6. Левада Ю.А. Историческое сознание и научный метод / Ю.А.Левада // Философские проблемы исторической науки. – М.: Наука, 1969. – С. 186-225.
7. Маклаков В.Т. Историческое сознание: природа, формы бытования и язык / В.Т.Маклаков // Историческое сознание и современность. – Свердловск: АН СССР, 1987. – С. 29-40.
8. Могильницкий Б.Г. О природе исторического познания / Б.Г.Могильницкий. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1978. – 233 с.
9. Попова И.М. Представление о настоящем, прошедшем и будущем как переживание социального времени / И.М.Попова // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 135-145.
10. Ракитов А.И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход / А.И.Ракитов. – М.: Политиздат, 1982. – 302 с.
11. Тарасенко В. Соціальне, суспільне та соціологічне пізнання / Валентин Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 52-63.
12. Тощенко Ж.Т. Историческая память и социология / Ж.Т.Тощенко // Социологические исследования. – 1998. – № 5. – С. 3-6.
13. Чижевський Д.І. В.Липинський як філософ історії / Д.І.Чижевський // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 10. – С. 51-62.
14. Штомпка П. Социология социальных изменений / П.Штомпка. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 239 с.

Vladimir Perzhun

**Historical consciousness as a form of social consciousness:
a sociological aspect**

The article deals with the important questions of historical consciousness as a form of social consciousness. Emphasizes autonomy thesis of historical consciousness that differs from historical knowledge, historical knowledge, socio-historical thinking, social memory. Indicate the need for awareness of the past, understanding the contemporary reality through the prism of historical consciousness functioning in society, combining the triune wholeness: past – present – future.

Keywords: historical consciousness, social awareness, historical knowledge, historical knowledge, social practices, social time, social and historical experience.

Владимир Пержун

**Историческое сознание как форма общественного сознания:
социологический аспект**

В статье рассматриваются важные вопросы исторического сознания как формы общественного сознания. Подчеркивается тезис о самостоятельности исторического сознания, которое отличается от исторического познания, исторического знания, социально-исторического мышления, социальной памяти. Указывается на необходимость осознания исторического прошлого, осмысления современной действительности именно через призму функционирования исторического сознания в обществе, сочетающего триединую целостность: прошлое – настоящее – будущее.

Ключевые слова: историческое сознание, общественное сознание, историческое познание, историческое знание, социальная практика, социальное время, социально-исторический опыт.